

Pohľad na náboženstvo v kontexte myslenia Alfreda Northa Whiteheada

VIKTOR FEČKAN

Katedra porovnávacej religionistiky FiF UK Bratislava

The philosophy of Alfred North Whitehead represents a fundamental source for process thought, a liberal form of philosophy present in monotheistic religions, especially in Christianity in the form of process theology. The purpose of this study is to describe Whitehead's philosophy and its base terminology. The study also focuses on depicting Whitehead's theory of religion and its purpose, and provides a brief Whitehead's biography. The study analyses the source literature, comprised of Whitehead's books, alongside with the support of secondary literature on the process thought. The study also compares Whitehead's notions to other prominent theories of religion. In the conclusion the study provides a clear depiction of Whitehead's ultimate concept – world, life and God as beings in the process of becoming.

Keywords: Alfred North Whitehead, philosophy, metaphysics, process thought, theory of religion

Cieľom tejto štúdie je predstaviť základné tézy myslenia Alfreda Northa Whiteheada, ktorý svojím dielom postupne vytvoril filozofiu, ktorú on sám spočiatku označil termínom „organizmická“ (*philosophy of organism*). Neskôr sa ujal pojem „procesuálna“ (*process thought*), ktorý je zaužívaný do dnešných čias. Procesuálne myslenie sa prenieslo počas druhej polovice 20. storočia aj do kresťanského kontextu, kde sformovalo procesuálnu teológiu, ktorá dodnes predstavuje liberálny myšlienkový prúd v rámci kresťanstva. Štúdia je rozčlenená na tri hlavné časti. Prvá časť sa venuje biografickým faktom o Whiteheadovom živote a ich implikáciám na jeho myslenie. V druhej časti, rozčlenenej na jednotlivé tematicky, je priblížený obraz Whiteheadovho myslenia na základe jeho filozofických kníh, najmä opis procesu ako základnej tézy a ponímanie Boha. A napokon v tretej časti je opísaný Whiteheadov základný pohľad na náboženstvo a jeho úlohu.

Biografická črta A. N. Whiteheada

Život A. N. Whiteheada nie je úplne objasnený, keďže Whitehead po sebe nezanechal žiadne autobiografické dielo. Existujú dva hlavné zdroje o osobnom živote Whiteheada. Prvým je autobiografické dielo jeho kolegu

a priateľa Bertranda Russella, obsahujúce aj zmienky o Whiteheadovi (Russell 1967; 1968; 1969). Druhým je dvojzväzkové dielo *Alfred North Whitehead: The Man and His Work*, ktoré až neskôr spísal Victor Lowe (Lowe 1985; Lowe – Schneewind 1990).

Alfred North Whitehead sa narodil 15. februára v roku 1861 v meste Ramsgate, oblasť Kent (juhovýchodná Veľká Británia). Jeho otec, Alfred Whitehead, bol anglikánskym vikárom a pomocným učiteľom na miestnej základnej škole. Jeho matka, rodným menom Maria Sarah Buckmaster, prišla z Londýna a vydala sa v roku 1851. Jeho rodičia mali spolu štyri deti, z toho Whitehead bol najmladším dieťaťom. Malého Whiteheada do 14. roku vzdelával doma otec.¹

V roku 1875 nastúpil na Sherbourne Independent School. Tu si už všimli jeho nadanie pre matematiku, preto mal povolené študovať viac matematiky na úkor iných predmetov. V októbri roku 1880 nastúpil na Trinity College v Cambridge a dostal štipendium aj na internátne ubytovanie, čím sa presunul jeho život do Cambridge. Whiteheadovým zameraním bola matematika.

V rokoch 1883 a 1884 úspešne zložil skúšku „Mathematical Tripos“ s vyznamenaním „First Class“.² Záve-

1 Encyclopaedia Britannica (termín „Alfred North Whitehead“). <https://www.britannica.com/biography/Alfred-North-Whitehead> (21. január 2018).

2 Forma vzdelania podobná dnešnej bakalárskej až magisterskej úrovni na Slovensku, trvajúca 3 alebo 4 roky.

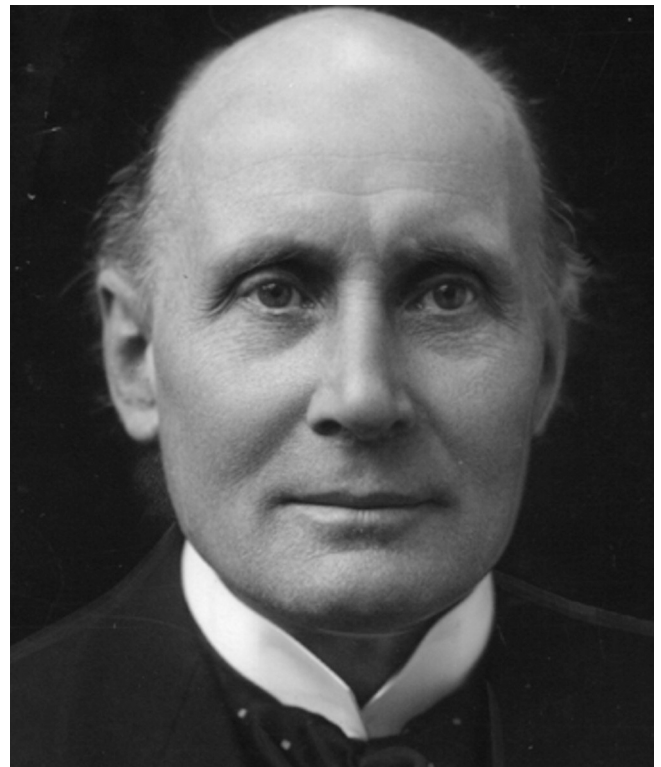
rečnú prácu, venujúcu sa Maxwellovej teórii o elektrine a magnetizme, prezentoval a obhájil v roku 1884, čím získal titul „Fellow in Mathematics at Trinity“ a možnosť pokračovať v akademickom svete. Nasledujúcich päť rokov sa venoval iba výučbe na univerzite. V roku 1890 nastali dve hlavné udalosti vo Whiteheadovom živote. Oženil sa s Evelyn Wade a stretol sa s Bertrandom Russellom, s ktorým začal užšie spolupracovať a aj sa osobne priateľiť.

S Evelyn zostal v manželstve po zvyšok života. Mali spolu tri deti. Syn Eric vstúpil do armády a stal sa pilotom, v prvej svetovej vojne v roku 1918 zahynul v leteckom boji vo Francúzsku. Táto strata mala na Whiteheada vplyv. V čase úmrtia syna sa už začal takmer úplne venovať iba filozofii a matematickú tvorbu opúšťal.

S Russellom vydali v rokoch 1910 až 1913 trojzväzkové matematické dielo *Principia Mathematica*. Práca na tomto diele priniesla Whiteheadovi titul „Fellow of the Royal Society“ už v roku 1903, čím sa dostal na špičku akademického sveta v Anglicku. S Russellom sa však neskôr v priateľstve rozišli. Dôvodom boli najmä rôzne názory na vojnu. Russell mal výrazné protivojnové názory, zatiaľ čo Whitehead skôr vojnu toleroval a neskôr v nej aj stratil syna.

V roku 1910 sa Whitehead vzdáva svojej pozície profesora na Trinity College v Cambridge. Dôvodom bol škandál jeho kolegu Andrewa Forsytha, ktorý mal vzťah s vydatou ženou a v dôsledku toho bol zbavený profesúry a členstva v Trinity Fellowship. Whitehead sa na protest dobrovoľne vzdáva funkcie profesora, v Trinity Fellowship však ostáva naďalej členom. Odchádza s rodinou z Cambridge do Londýna. V roku 1911 nastupuje na pozíciu vyučujúceho v Londýne (University College London) a v roku 1914 získava pozíciu profesora (Imperial College of Science and Technology).³

V tomto období prichádza k zmene vo Whiteheadovej tvorbe. Začína sa viac venovať filozofii vedy, nie iba matematike. Táto transformácia postupne prerastie k úplnej zmene jeho záujmu z matematiky na filozofiu a jeho diela sa časom venujú iba filozofii, najmä metafyzickým a ontologickým otázkam. Jeho hlavné dielo spísané v tomto období je *The Concept of Nature* (1920), mimo neho vydal aj *An Inquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge* (1919) a *The Principle of Relativity* (1922). V istej miere sa začína venovať aj teórii výučby. Whitehead tu začína formovať svoj názor, že výučba nemá pozostávať iba z teórie (netechnické

Alfred North Whitehead

smery, iba „učenie sa o svete“), ale ani iba z praxe (technické smery). Správne učenie vidí v spojení oboch, kde sa žiak naučí teóriu, a zároveň ju vie aj aplikovať a rozšíriť, čím sám spoznáva svet svojou kreatívnosťou. Tento názor sformoval vo svojej neskôr vydannej knihe *The Aims of Education and Other Essays* (1929).⁴

V roku 1924 čelil Whitehead v Londýne povinnému odchodu do dôchodku. Chcel však pokračovať vo svojej tvorbe a výučbe, preto sa rozhodol prejsť na Harvard do USA, kde mu ponúkli profesúru filozofie. Je zaujímavé, že až v takomto neskorom veku sa Whitehead dostáva k výučbe toho, čím sa najviac preslávil. Niektorí tu vtipne poznamenávajú, že prvé predmety o filozofii, ktoré Whitehead navštívil, boli jeho vlastné, ktoré odučil. Russell tento prechod opísal tak, že „v Anglicku bol Whitehead vnímaný ako matematik – a zostalo až na Ameriku, aby bol objavený ako filozof“.⁵

V USA nastal u Whiteheada výrazný rozmach v jeho filozofickej tvorbe. Jeho prednášky na Harvarde („Lowell Lectures“) tvorili základ pre jeho knihu *Science and the Modern World* (1925). Následne prednášal aj v Edinburhu („Gifford Lectures“), čo tvorilo základ pre cen-

3 Tamže.

4 Stanford Encyclopedia of Philosophy (termín „Alfred North Whitehead“). <https://plato.stanford.edu/entries/whitehead/> (21. január 2018).

5 Tamže.

trálnu knihu pre jeho myslenie *Process and Reality* (1929). Táto trojica kníh – *The Concept of Nature, Science and the Modern World* a *Process and Reality* – tvoria jadro pre Whiteheadovo metafyzické myslenie. Popri tejto trojici kníh sa venoval aj otázke náboženstva, v knihe *Religion in the Making* (1926). V nej už však skôr rozširuje myšlienky z posledných kapitol z *Science and the Modern World*. Neskôr zostala skôr v tieni *Process and Reality*.⁶

Nadchádzajúce roky napísal Whitehead nasledovné knihy: *Adventures of Ideas* (1933), *Nature and Life* (1934) a *Modes of Thought* (1938). V roku 1947 vydal dve knihy, *Essays in Science and Philosophy* a *The Wit and Wisdom of Whitehead* (editor A. H. Johnson).

Whitehead ostal žiť a pôsobiť v USA po zvyšok svojho života. Na Harvarde učil do svojho dôchodku v roku 1937. V roku 1925 získal ocenenie „Royal Society Sylvester Medal“, v roku 1931 získal titul „Fellow of the British Academy“ a v roku 1945 získal ocenenie „Order of Merit“. Umrel v pokoji 30. decembra v roku 1947 v Cambridge (Massachusetts, USA).⁷ V roku 1953, 6 rokov po jeho smrti, vyšlo antologické dielo o jeho tvorbe, *A. N. Whitehead: An Anthology* (Whitehead 1953).

Za zmienku stojí spomenúť Whiteheadovo náboženské vyznanie. Ako syn anglikána bol vedený k anglikánskému vierovyznaniu v rámci výchovy. To sa však zmenilo v rokoch 1889–90, keď začal inklinovať skôr k rímskokatolíckemu vierovyznaniu. Konkrétny dôvod sa nedá identifikovať. Ovplyvniť ho mohla jeho manželka, ktorá mala írsky pôvod a bola vychovaná vo Francúzsku. Vplyv mohol mať však aj Russell alebo iní Whiteheadovi známi, alebo to bolo jednoducho jeho vlastné rozhodnutie. Každopádne, napokon si zvolil označenie agnostik, čo je celkom prekvapivé, keďže znakom agnosticizmu je postoj, že človek akoby nedokázal spoznať úplnú konkrétnu či univerzálnu náboženskú pravdu. Whitehead sa však neskôr venoval práve metafyzike a ponúka svoj univerzálny pohľad na svet práve v istom metafyzickom, čiže aj nadprirodzenom duchu. Whitehead za dôvod pre svoj agnosticizmus označil to, že Newtonova fyzika sa začala ukazovať ako nepresná, najmä s príchodom teórie relativity.⁸

Možno usúdiť, že Whitehead považoval „starý“ obraz sveta ako stacionárneho univerza, objasneného fyzikálnymi javmi pomocou Newtonovovej fyziky a náboženskú predstavu absolútneho Boha za nedostačujúce či neúplné, a preto začal hľadať hlbšiu odpoveď. Táto odpoveď by mala zodpovedať svetu v jeho celej

plnosti. Našiel ju vo svojom metafyzickom vyobrazení sveta ako prebiehajúceho vývoja a procesu. Obraz jedného Boha však ostal v tomto „novom“ obraze sveta zachovaný, aj keď už je vnímaný rozdielne. Tým sa zachováva vo Whiteheadovom „novom“ obraze sveta istý „európsky kresťanský“ kultúrny duch, ktorý nadväzuje na filozoficko-teologický vývoj v Európe, čím obsahuje teologický predpoklad jedného Boha. Whitehead Boha nazýva ako „plodnú kreativitu univerza“ pri procese nastávania bytia. Tento koncept bol následne prebraný do procesuálnej filozofie a teológie. Opisu procesu a Boha sa bude štúdiá venovať obširnejšie neskôr.

Whiteheadovo kultúrne pozadie poskytuje náčrt o jeho predstave o Bohu. Pokiaľ by sa podobné myslenie zrodilo v inom kultúrnom okruhu, napríklad v Indii, obraz jedného Boha by mohol byť absentujúci a celkový obraz sveta značne rozdielny (napríklad vplyv by mohol byť od rôznych božstiev, aj negatívny), pričom koncept sveta ako procesu nastávania by však mohol ostať zachovaný.

Dielo A. N. Whiteheada

Z biografického opisu Whiteheadovho života je možné jeho tvorbu rozdeliť na tri hlavné časti. Prvá zodpovedá zhruba dobe jeho vyučovania na univerzite v Cambridge, od 1884 po 1910. Počas tohto obdobia sa zväčša venoval matematike a logike, spolupracoval s Russelom. V úvodných pasážach k svojim prácam mal síce isté filozofické vyjadrenia, no nemožno tu upevniť konkrétne filozofické závery z jeho prác. Dôležité je však vnímať ako Whitehead rozmýšľal, bol to matematik a systematik. Toto obdobie nie je relevantné pre túto štúdiu, môžeme ho teda opomenúť.

Druhá časť zodpovedá zhruba jeho pobytu v Londýne, od roku 1910 po 1924. V tomto období už badať vo Whiteheadovej práci výraznú zmenu, zameriaval sa na filozofiu výučby a na filozofiu vedy. Tretia časť zodpovedá jeho pobytu v USA na Harvarde, čiže po koniec jeho života. Práve tu sa Whitehead venoval obširne metafyzike a v podstate tu ukotvil svoju filozofiu. Preto sa pri týchto častiach zastavíme obširnejšie.

Celé dielo Whiteheada bolo spísané v anglickom jazyku. Preto pre sprasnenie uvádzam pri vybraných termínoch v zátvorkách aj pôvodné názvy v anglickom znení. Pri niektorých termínoch používam zaužívané preklady do slovenského jazyka, pri iných termínoch sa snažím o vlastné preklady či prepisy do slovenského jazyka, spolu s dodatočným vysvetlením.

6 Tamže.

7 University of St. Andrews, ... Biographies / Alfred North Whitehead. <http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/history/Biographies/Whitehead.html> (21. január 2018).

8 Tamže.

Proces ako základný princíp sveta, konkrescencia ako priebeh tvorby

Proces je základným pojmom, pomocou ktorého Whitehead vysvetľuje dianie sveta. Vyjadruje činnosť a vzťah aktuálnych entít⁹ v nastávaní ich bytia. Whitehead to vysvetľuje aj tak, že „[...] skutočný svet je proces a týmto procesom je stávanie sa aktuálnych entít“ (Whitehead 1979: 22).¹⁰ Pre Whiteheada preto v zásade neexistujú veci ako stále a nemenné. Aj keď tieto atribúty do istej miery majú „večné objekty“ (*eternal objects*), nejde pri nich o niečo fyzické, ale sú to „čisté potenciály“ rovnaké pre každú aktuálnu entitu. Tieto večné objekty majú vzťah k aktuálnym entitám skrz vnášanie (*ingression*). Whitehead tento vzťah vysvetľuje aj tak, že aktuálne entity nemajú možnosť nerozhodnosti (*indetermination*), keď už sú v procese realizácie vďaka potencialite z večného objektu, ktoré sú „potencialitami v procese stávania sa“ (Whitehead 1979: 23). Dá sa povedať, že aktuálne entity sú akoby už jednosmerne „na ceste“ a cieľ cesty už je daný večným objektom.

Otázkou je, ako sa aktuálna entita „vydá na cestu“. Whitehead preto zavádza aj pojem propozície (*proposition*), čiže akoby „návrh“ či „námet“. Označuje ho aj ako „vnávanie pre cítenie“ (*a lure for feeling*), ku ktorému prichádza počas prehenzie.¹¹ Whitehead sa tu odvoláva aj na Lockeho myslenie o povahe významu slova „idea“, a to pre vysvetlenie prehenzie a prepozície, ktoré sú mu podobné. Výsledkom prijatia prepozície je dosiahnutie „subjektívneho cieľa“ (*subjective aim*), ktorý potom pomocou dodania zmyslu (*purpose*) riadi proces sebautvárania (*self-creation*) (Whitehead 1979: 25). Zmysel je tu subjektívnou formou prehenzie, ktorou sa cítia dáta.¹²

Základnou formou tvorby pre proces je „konkrescencia“ (*concrecence*) (Nemec 2009: 109).¹³ Konkrescencia predstavuje proces cítenia, počas ktorého sa prenášajú a integrujú prvky cítenia. Znamená teda akoby premenu príčiny na výsledok, a tým nový účinok (či impulz) pre pokračovanie procesu. Môžeme síce povedať, že akoby „ukončila“ proces, no ten však stále pokračuje. Whitehead konkrescenciu označuje aj ako „elimináciu nerozhodností subjektívnych foriem“ pri cítení dát, počas ktorej prichádza k výslednému „vneseniu (*ingression*) večného objektu do aktuálnej udalosti“

a tým sa „prispieva k sebadefinícii“ aktuálnej udalosti (čiže aj aktuálnej entity) (Whitehead 1979: 85-6).

Whitehead vďaka rozdeleniu cez prehenzie síce rozdeľuje proces na fázy, avšak pripomína, že proces je nerozdeliteľný (Nemec 2009: 110). Prvou fázou je entita vo forme dát (spomínaný impulz v procese). Toto tvorí základ pre každý proces (resp. každé pokračovanie procesu). Táto fáza sa dá opísať ako vnímanie dát z „aktuálneho sveta“, Whitehead ju označuje aj ako „vnášanie dát“ (*dative ingression*) v spojitosti s večnými objektmi (Whitehead 1979: 164).

Nasledujúca fáza je „doplňková“ (*supplemental*), počas ktorej sa na základe mentálnych či konceptuálnych prehenzí k dátam priradujú subjektívne elementy. Táto druhá fáza sa delí na dve časti či možnosti. Prvou je estetické či emocionálne ocenenie (*appreciation*) dát na základe kontrastu či rytmu, ktoré má funkciu zintenzívnenia alebo vylúčenia foriem objektov. Ide o ocenenie krásy, pôvabu či chute. Môže ísť napríklad o ocenenie farby. Týmto oceňovaním dát sa z cudzích dát (*alien*) stávajú súkromné (*private*) (Whitehead 1979: 213). Druhou časťou druhej fázy je intelektuálna vízia, ktorú môžu dáta dostať. Dáta sa môžu vyhodnotiť ako majúce nejaký účel či zmysel a priradí sa im podľa toho funkcia (Whitehead 1979: 214).

Finálnou, treťou fázou je satisfakcia (*satisfaction*), počas ktorej prichádza k spojeniu prvej a druhej fázy. Ide o „[...] kulmináciu konkrescencie v úplne rozhodný stav skutočnosti (resp. faktu, pravdy)“ (Whitehead 1979: 212). Toto predstavuje vrchol konkrescencie, čiže „zjednotenie“ prvkov v rámci aktuálnej entity v aktuálnej udalosti. Na tento stav („fakt“) aktuálna entita odpovie v rozhodnej binárnej odpovedi, buď „áno“ alebo „nie“. Tým aktuálna udalosť „vrastie“ do aktuálnej entity, preto sa proces konkrescencie označuje aj ako „súrať“.¹⁴

Proces konkrescencie sa označuje aj ako sebautváranie. Aktuálnu entitu avšak nemáme chápať ako nejaké „jadro“, na ktoré sa „pribaľujú“ veci skrz konkrescenciu. Proces konkrescencie spojí prvky a vytvorí zmenenú aktuálnu entitu, pričom daná aktuálna entita už prestupuje do ďalšej aktuálnej udalosti. Preto je tu spomínaný súlad, aktuálna entita je v podstate neustále v aktuálnej udalosti, čiže ňou aj je.

9 Aktuálna entita predstavuje jednu entitu v procese nastávania svojho bytia, predstavujúc tak aj aktuálnu udalosť.

10 Anglický výraz „becoming“ je v tejto štúdii preložený ako „stávanie sa“, či „nastávanie“, ktorý je v spojitosti s aktuálnymi entitami, čiže „aktuálne entity sa stávajú“. S týmto prekladom súvisí aj pojem „stávanie sa bytia“ (*becoming of being*), ktorý je spätý s človekom, svetom aj Bohom; či aj v procesuálnej teológii užívaný výraz „stávanie sa osobou“ (*becoming a person*), ktorý je spätý s človekom, aj z biologického uhla pohľadu. Použiteľný, avšak menej presný preklad môže byť aj „nadobúdanie“.

11 Prehenzia je zažívanie (nazývané aj ako „pocitovanie“) dát aktuálnou entitou počas aktuálnej udalosti.

12 Dáta predstavujú základný zdroj informácií z okolitých aktuálnych entít pre vnímanie aktuálnou entitou počas jej prehenzie. „Prehenzia“ je slovo prebraté do slovenského jazyka, keďže nemá doslovný preklad.

13 Podobne ako pri slove „prehenzia“ je slovo „konkrescencia“ prebraté do slovenského jazyka, keďže nemá doslovný preklad.

14 Obdobne sa používa v českom jazyku výraz „sourůst“ pre konkrescenciu.

Konkrescencia je teda „[...] názov pre proces, cez ktorý sa univerzum množstva vecí dostáva do individuálnej jednoty v determinovanom vzťahu znížení každej veci z ‚veľa‘ do redukčného vytvorenia pre originálne určité ‚jedno‘“ (Whitehead 1979: 211).

Preto je konkrescencia jeden z hlavných termínov vo Whiteheadovej filozofii. Vyjadruje akoby pohonnú hmotu, či presnejšie mernú jednotku pre chod procesu. Pomocou nej dochádza k pokračovaniu procesu, pričom jednotlivé nastávajúce entity („bytia“) v ňom týmto získavajú svoje ukotvenie v jeho myslení. Týmto sa dostávame k Whiteheadovej hlavnej téze, že „všetko je v pohybe“ (*all things flow*) (Whitehead 1979: 208), v procese „sebautvárania sa aktuality“ (*actuality is self-realizing*) (Whitehead 1979: 222), či „svet sám seba tvorí“ (*world is self-creative*) (Whitehead 1979: 85).

Týmto Whitehead kritizuje aj to, že všeobecné filozofické myslenie sa vydalo cestou rozdeľovania univerza a ignorovania tohto pohybu a toku, pričom za vyvršenie tohto rozdelenia považuje Descartovo myslenie. Pripisuje to všeobecne ľudskej myšli, ktorá má tendenciu takto deliť veci. Podľa Whiteheada však touto „nesprávnou“ nehybnou koncepciou narážame na problémy v ponímaní sveta a vo vede (Whitehead 1979: 209).

Whitehead rozlišuje proces tvorby na dva poddruhy, na makroskopický a mikroskopický. Makroskopický proces je premena „od aktuálneho (*actual*) k aktualite na dosah“, „k veľmi málo reálnemu (*merely real*)“. Mikroskopický proces je, naopak, premena „od veľmi málo reálneho (*merely real*)“, „od aktuality na dosah k aktuálnemu (*actual*)“. Ide v podstate o vyjadrenie prichádzajúceho a odchádzajúceho času. To, čo sa deje, je aktuálne, aj keď podľa Whiteheada to nemôžeme úplne poňať, pretože to musí najprv ubehnúť a naša skúsenosť potom prebehne na základe dát z minulosti. Budúcnosť (makroskopický proces) je „veľmi málo reálna“. Minulosť (mikroskopický proces) je „aktuálnou“ (reálnou) v tom zmysle, že je nexom (voľne vysvetlené ako „zhlukom“) udalostí, ktoré už nastali. „Aktuálnosť“ je teraz, proces tvorby v tomto momente (Whitehead 1979: 214).

Otázka pravdy a nepravdy vo Whiteheadovom myslení

Whiteheadovým myslením načrtnutý obraz sveta nám teda ponúka svet v procese. Problematickou sa však stáva otázka, či a ako je niečo pravdivé alebo nepravdivé, ktorá má aj v kresťanstve značnú váhu.

Whitehead považoval za základnú charakteristiku dodávajúcu váhu pravde to, že zvyšuje záujem. Záujem

je dôležitejší než pravda, pravda sa však podieľa na záujme. Tento jav prebieha počas prehencie v intenzite „záujmu“ propozície (Whitehead 1979: 259). Propozícia, ktorá je pravdivá, alebo má blízko k pravdivosti, vzbudzuje vyšší záujem ako nepravdivá (resp. nepravdivejšia). Týmto sa „nepravdivá“ propozícia počas prehencie akoby zahodí, pretože aktuálna entita ju tak vyhodnotí a neprijme sa. Ako príklad by sme mohli uviesť, že pokiaľ by sme druhému človeku povedali určitú jasnú nepravdu, napríklad že voda horí za normálnych podmienok, tak nám neuverí, pretože ten človek „to vie“, cíti z propozície počas prehencie. Pravda je výsledkom skutočnosti a domnienky o skutočnosti (Nemec 2009: 80-1). Whitehead vraví: „To, že tvrdenie je zaujímavé, je dôležitejšie než to, že je pravdivé“ (Whitehead 1967: 244). Whitehead napokon ustanovuje pravdu vo svojom neskoršom období takto:

Pravda je kvalifikácia, ktorá sa aplikuje na samotný jav (ktorý sa vyobrazuje vnímajúcemu, pozn.). Realita je sama sebou a je nezmysel sa pýtať, či je pravdivá alebo nepravdivá. Pravda je štruktúrovaným stvárnením javu vzhľadom na realitu. Toto stvárnenie môže byť, viac alebo menej, taktiež priame či nepriame. Pravda teda je všeobecná kvalita s rôznymi úrovňami a módmí (Whitehead 1979: 241).

Whiteheadovo myslenie o pravde rozvinula tzv. „procesuálna hermeneutika“.¹⁵ Opisuje, akoby pravda bola v podstate tiež v procese tvorby. Pokiaľ napríklad prečítame určitý text, každý čitateľ ho interpretuje podľa svojho subjektívneho pohľadu. Následne diskusiou, v ktorej každý čitateľ ponúkne svoje propozície, dochádza k tvorbe univerzálnejšej pravdy, ktorú akceptuje väčšina. Týmto sa procesuálna hermeneutika snaží vyhradiť napríklad voči existencionalnej interpretácii textu u Rudolfa Bultmanna, ktorá sa javí redukcionisticky, keďže význam textu podľa Bultmanna je rozdielny a finálny pre každú individualitu, spočívajúci v interpretácii daného textu. Zároveň procesuálna hermeneutika nie je ani lineárnou vo výklade, čiže nie je čisto objektivistickou hermeneutikou. Týmto sa dá usúdiť, že v procesuálnom myslení je pravda v istej otázke (čiže v kontexte) aktuálnou entitou, alebo aj nexom (zhlukom) udalostí, ktorá sa utvára a mení v čase.

Obraz Boha a kreatívnosti vo Whiteheadovom myslení

Whitehead svojím myslením načrtáva obraz sveta, ktorý je v neustálom vývoji – v procese diania, v ktorom sa jednotlivé entity uskutočňujú, čiže bytie nastáva. Doposiaľ sme však opomenuli významnú stránku jeho

15 Medzi hlavného predstaviteľa rozvíjajúceho tento prúd, ktorý je známy aj ako „filozofická hermeneutika“, patrí nemecký filozof Hans-Georg Gadamer (1900 – 2002), najmä svojím dielom *Wahrheit und Methode (Truth and Method; Pravda a metóda)* vydaným v roku 1960.

myslenia, ktorá umožnila to, aby sa stalo základom pre jeho absorpciu do kresťanského myslenia. Tou stránkou je prítomnosť Boha vo Whiteheadovom myslení, a to najmä jeho úloha vo svete a vzťah medzi Bohom a svetom. Whitehead ponúka svoj obraz o Bohu najmä v diele *Process and Reality*. Popri tomto sa v diele *Religion in the Making* (1926) užšie zamerá na samotné náboženstvo. Je potrebné poznamenať, že ide o skoršie dielo, čím ucelenejší obraz o Bohu je v *Process and Reality* (1929).

Vo Whiteheadovom myslení hrá Boh svoju špecifickú úlohu, bez ktorej by sa svet v takom zmysle, ako ho opisuje, nezaobišiel (Whitehead 1979: 344). Boh je aktuálnou entitou, ktorú Whitehead zároveň označuje aj za „nečasovú“ (*non-temporal*) aktualitu, ktorá sa zúčastňuje v každej fáze kreatívneho procesu. Toto zúčastnenie sa spôsobuje, že dáva iným aktuálnym entitám determináciu (*determination*) v kreatívnom procese ich stávania sa, čiže cieľ a zmysel pre ich nastávanie (Whitehead 1996: 94-5). Atribút nečasovosti je daný tým, že Boh je zo svojej podstaty primordiálnej povahy (*primordial nature*), čiže prvotnej a pretrvávajúcej povahy. Tento atribút znamená, že Boh nie je ničím, čo by tu už bolo pred celým stvorením, avšak ničím, čo tu je „iba“ od počiatku spolu so všetkým stvorením a jeho bytie nastáva spolu so všetkým stvorením (Whitehead 1979: 343). Whitehead opisuje úlohu Boha aj takto: „On nevytvára svet (resp. nevytvoril, pozn.), ale zachraňuje; alebo lepšie povedané: On je básnikom sveta, vedený jemnou trpezlivosťou s víziou pravdy, krásy a dobra“ (Whitehead 1979: 347).

Tento koncept Boha ako bytosti spojenej s celým stvorením je významný aj v otázke stvorenia sveta, pretože Whiteheadovo myslenie týmto nie je spojitelné s klasickou kresťanskou predstavou stvorenia *ex nihilo*, v ktorej je Boh absolútny a na základe svojej vôle stvoril celý svet z ničoho (Nemec 2009: 122). Whitehead však opisuje možnosť označiť Boha za tvoriteľa každej časovej aktuálnej entity (čiže všetky iné aktuálne entity okrem Boha), pretože dáva entitám „primárny cieľ“ (*initial aim*), ktorý týmto dáva entite aj možnosť nastávať, čiže vzniknúť. Tento cieľ Whitehead označuje ako pociťovanie dát aktuálnou entitou na základe Božieho konceptuálneho cítenia (*God's conceptual feeling*) (Whitehead 1979: 225-6). Inými slovami, Boh dáva entite najavo svoj zámer, a tým dáva entite smer a zmysel, čiže ju aj tvorí. Znamená to však, že všetko je v procese stávania sa na obraz Boha, bez inej možnosti? Nie je tomu tak, pretože Whitehead poukazuje na to, že je to samotná aktuálna entita, ktorá určuje svoj vývoj tvorenia aktuálnej udalosti, ako už bolo vysvetlené vyššie. Boh sa jej snaží podať svoj zámer cez prvotný cieľ, avšak záleží na entite samotnej, ako sa udalosť napokon vyvinie, keďže samotný proces jej stávania sa prebieha v nej sa-

motnej (*self-creation*). Entita môže prvotný cieľ od Boha prijať, ale ho aj odmietnuť, či ho prijať iba čiastočne.

Whitehead preto prichádza k menšiemu záveru, že Boh v podstate nie je príčinou stvorenia v klasickom absolútnom zmysle, ale je najzákladnejším príkladom a exemplifikáciou stvorenia (Whitehead 1979: 343). Čiže to, že je tu svet, je dôkazom Boha. Whitehead sa tu snaží predísť tomu, aby bol Boh považovaný za výnimku v jeho metafyzickom vyobrazení sveta – Boh je stále „iba“ nečasovou aktuálnou entitou. Boh má zmysel iba vtedy, pokiaľ je stvorenie – a stvorenie má zmysel iba vtedy, pokiaľ je Boh (Whitehead 1979: 225).

Tento opis Boha je preto rozdeľovaný na jeho uvedené dva aspekty, na Božiu „prvotnú prirodzenosť“ (*primordial nature*) a na Božiu „konceptuálnu aktualitu“ (*conceptual actuality*), ktorá je následkom (konsekvenciou) jeho prvotnej prirodzenosti (Whitehead 1979: 343-5). Oba aspekty sú spolu spojené a opisujú Boha v jeho pôsobení, nemožno opísať iba jeden a opomenúť druhý. V prvom aspekte Whitehead opisuje jeho prirodzenosť ako prirodzenosť bez aktualizácie, ako neohraničený potenciál, ktorý má iba *možnosť* prejsť do aktualizácie. Tento neohraničený potenciál sa zrealizuje v druhom aspekte Boha, konceptuálnej aktualite, kde sa však vyjasní iba určitá forma tohto potenciálu, spomínané „cítenie“, ktoré potom prechádza do prvotného cieľa pre inú aktuálnu entitu. Whitehead preto označuje Boha aj za vnadenie pre cítenie (*the lure for feeling*), či za večný hlad túžob (*the eternal urge of desire*) (Whitehead 1979: 344). Boh je týmto imanentný vo svete, a to na základe aktualizácie jeho prvotnej povahy. Whitehead toto označuje ako „apetít“ (*appetite*) pre budúcnosť na základe prítomnosti (Whitehead 1979: 32). Večné objekty nie sú Bohom, avšak sú nástrojom, pomocou ktorých Boh dokáže ovplyvňovať ostatné aktuálne entity.

Otázkou je, či majú ostatné aktuálne entity vplyv na Boha v procese tvorby. Whitehead vytvára akési rozdelenie medzi svetom a Bohom, v spôsobe ich nastávania. Svet je podľa Whiteheada v prvom rade vo fyzickom póle na úkor konceptuálneho. Boh je naopak v prvom rade v konceptuálnom póle na úkor fyzického (Whitehead 1979: 348). Tento rozdiel však nemožno brať v úvahu absolútne, ale iba názorne, čiže svet a Boh nie sú oddelení. Whitehead túto súhru medzi Bohom a svetom vysvetľuje aj ako ultimátnu úlohu pre kreativnosť, ktorej cieľom je scelovanie kontrastov, dospievanie k jednote (*unity*) oboch pólov. Toto vytvára trochu zvláštny obraz, ktorý môže vyústiť až v to, že kreativnosť by bola nadradená Bohu, keďže je „nad“ Bohom a svetom v procese. Práve tu však treba hľadať odpoveď – svet je v procese tvorby, čiže svet je v Bohu a Boh vo svete a kreativnosť je skôr výsledkom ich spojeného stávania sa.

Preto Whitehead uvádza, že svet predstavuje prvotné (*primordial*) dáta pre Boha, a naopak, Boh predstavuje prvotné dáta pre svet (čiže spomínanú Božiu prvotnú podstatu). Časové aktuálne udalosti vtelujú (*embody*) Boha, a tým sa stávajú vtelenými (*embodied*) v Bohu (Whitehead 1979: 348-9). Boh týmto tvorí osobitnú, nečasovú aktuálnu entitu, ktorá je v spoločnom nastavení so svetom.

Problematiky Whiteheadovho opisu Boha

Whiteheadov opis Boha vytvoril v interpretáciách jeho myslenia viacero sporných bodov. V štúdiu si priblížime dva z nich, ktoré sa do značnej miery dotýkajú aj kresťanstva a jeho pohľadu na svet. Týmto bodmi sú: otázka zla a moci Boha nad ním; a kritické výhrady či nedostatky vo vzťahu medzi kreativnosťou a obrazom Boha.

Problémom pri porozumení Whiteheadovho myslenia ohľadne Boha je aj to, že v jeho dielach sa vyskytujú aj nekonzistentné opisy a názory na túto tematiku. Táto nekonzistencia síce súvisí prevažne s vývojom jeho myslenia v jeho dielach, ale dokonca aj v rámci diela *Process and Reality* (1929), čiže v jeho všeobecne považovanom hlavnom diele, sa Whitehead v istej miere rozchádza v úvodných statiach od záverečných. Tieto nekonzistencie potom tvoria rôzne interpretácie Whiteheadovho myslenia, líšiac sa v detailoch (Nemec 2009: 125).

Otázka zla

Prvou otázkou, ktorá sa priamo dotýka aj kresťanstva, je otázka zla v procese tvorby. Otázkou je, že pokiaľ Boh ponúka svoj počiatočný cieľ pre aktuálne entity, podporuje aj tvorbu zla? Whitehead sa takémuto ponímaniu Boha snaží predísť rôznymi spôsobmi. Najprv sa pokúsi opísať zlo. Zlo opisuje ako opak procesu tvorby, čiže deštrukciu a degradáciu. Zlo je teda definované ako niečo, čo nenapreduje v kreativite, ale ju brzdí, zastavuje, či je až proti jej napredovaniu, a tým vyvracia kreativitu. Whitehead taktiež píše: „Zlo je síce pozitívne, ale deštruktívne; dobro je pozitívne, avšak kreatívne“ (Whitehead 1996: 96). Slovo „pozitívne“ Whitehead používa v zmysle pozorovateľného účinku, čiže zlo je aktívne. Zlo sa týmto podieľa na svete, avšak neobsahuje kreativnosť, ale ničivosť. Zlo má zo svojej podstaty sklon (či až predurčenie) k tomu, že zanikne, zničí sa samé. Whitehead opisuje kontrast medzi dobrom a zlom aj ako „[...] kontrast medzi turbulenciou zla a mierom, ktorý prechádza cez všetko porozumenie“ (Whitehead 1996: 98). Iba dobro má teda atribút zachovania (ako pretrvávajúci mier), zlo je nestabilné a eventuálne eliminuje samé seba. Túto elimináciu je možné pochopiť doslova a definitívne, avšak White-

head opisuje elimináciu aj ako zníženie úrovne stavu zla na takú úroveň, že už zlom nebude. Zlo je totiž vždy akýsi nesúlad, či násilné prekročenie prirodzeného poriadku. Pokiaľ sa zlo zmení na akceptovateľný poriadok či mier, stráca tým atribút zla.

Whitehead ako príklad uvádza, že pokiaľ určitý živočíšny druh pociťuje neustále bolesť na základe istej zmeny v prirodzenom prostredí tohto druhu, tak tento druh môže síce vyhynúť, avšak môže sa mu aj znížiť prah bolesti pre daný vnem. Ide o pomerne svojrázny príklad, avšak vykresľuje Whiteheadovo ponímanie zla. Aj zlo je v procese prítomné, je však nestabilné a má tendenciu k zániku či zmene. Ide o dočasný stav, ktorý je „chýbnym“ výsledkom v procese kreatívnosti, a bude zmenený. Z histórie Whitehead uvádza zmeny v spoločnostiach. Toto označuje ako „špecifické zlo“ (*specific evil*) a poukazuje na zmeny, ktoré premenili toto zlo na dobro. Ako príklad, popri iných, uvádza príchod prenasledovaných puritánov z Anglicka do amerického Nového Anglicka a rast tamojšej kultúry vďaka nim. Toto dáva do kontrastu s inými udalosťami, ktoré predstavujú teoretickú kategóriu „dobro“, ako napríklad rast kultúry v starovekom Grécku. Obe udalosti mali podobný výsledok, aj keď jedna (puritáni) bola historicky viac postihnutá zlom (Whitehead 1979: 337).

Whitehead sa otázke zla venuje aj v opise opozitných ideálov, medzi ktoré patrí dobro a zlo. Zlo má popri špecifickej charakteristike (priamo konkrétna udalosť) aj charakteristiku ultimátneho zla (*ultimate evil*). Toto zlo má skôr filozofický rozmer, predstavuje minulé udalosti, ktoré podliehajú hlavnej črte časovosti, a to že upadajú do histórie. Udalosti so zlom, ktoré sa udiali v minulosti, už tým majú s odstupom času menší a menší dopad na prítomnosť (Whitehead 1979: 340-341). Whitehead to opisuje aj tak, že nové veci sú založené aj na strate, ktorá môže byť zosobnená v zle. Snaží sa tým vyobrazit, že opis „iba zla“ v takomto zmysle v histórii nie je celým príbehom, treba opísať aj dohru, čiže reflexiu na dané zlo. Tento celý opis potom tvorí dané zlo. Jeho zánik či zmena, ktorú Whitehead označuje aj ako odstraňovanie prekážok tvoriace zlo v rámci procesu, napokon vedú v časovosti k prítomnosti. V prítomnosti môže byť udalosť so zlom už zabudnutá, avšak cez danú zmenu či zánik zla má ešte stále vplyv.

Zlo Whitehead označuje aj ako uspokojujúce samé seba, čiže aktuálna udalosť môže mať aj dobrý zámer. Následne sa však táto udalosť či dáta z nej môžu dostať do konfliktu s inými udalosťami, obmedzovať ich či škodiť im. Ak sa ďalej pokračuje v škodlivej udalosti pre sebeckú potrebu pôsobiacej entity, tak vzniká zlo (Whitehead 1996: 94-5). V otázke zla preto Whitehead pripisuje zodpovednosť pôvodu a vývoja zla v aktuálnej udalosti danej aktuálnej entite. Boh jej dáva iba prvotný cieľ, neovplyvňuje celú udalosť. Vo Whiteheadovom

myslení preto Boh nemá priamo zodpovednosť za zlo, musí ho však znášať v jeho dôsledkoch. Vynárajúcou otázkou však môže byť: Prečo ho nechá dopustiť? Ako bolo uvedené vyššie, Whitehead opisuje úlohu Boha ako šíriteľa pozitívnej kreativity, nie však ako diktátorského tyrana, čiže vplyv na proces majú aj aktuálne entity. Je tým zlo v kreatívnosti? Pre Whiteheada sa však táto otázka zdá byť uzavretá. Otázke moci Boha a jeho vzťahu k zlu sa následne v rámci procesuálneho myslenia a teológie venovali ďalší myslitelia.

Boh verzus kreativnosť

Naznačili sme si, že v procesnom spojení Boha so svetom, počas ktorého sa vzájomne obe tieto entity stávajú bytím, vzniká problém nadradenosti kreatívnosti nad týmto procesom. Z toho vyplýva, že nielen svet by bol podradený kreatívnosti, čo by bolo teologicky v kresťanstve prijateľné, avšak aj Boh. Otázkou je, či sa z toho môže usúdiť, že Boh je iba akousi bábkou pre kreativnosť a nemá moc nad svetom.

Táto otázka vyvoláva pri interpretácii Whiteheadovho myslenia o Bohu azda najširšiu diskusiu. K tejto problematike prispieva aj to, že Whitehead cirkuluje vo svojich spisoch medzi dvoma opismi Boha (Nemec 2009: 128-130). Prvý opis je metafyzický Boh, ktorý je v systéme procesu definovaný ako podriadený kreatívnosti. Potom prechádza k druhému opisu Boha, kde je Boh vnímaný už skôr z pohľadu náboženského, kde hrá úlohu princípu sveta, čiže Boh už je nadradený kreatívnosti, keďže tvorí svet podľa vplyvu na aktuálne entity.

Ako príklad metafyzického Boha môžeme uviesť Whiteheadov opis Boha ako „[...] kontrastnej opozície voči svetu, v spojení ktorých kreativnosť dosahuje svoju najvyššiu úlohu transformácie mnohorakosti do jednoty, zrast opozícií do ucelenosti“ (Whitehead 1979: 348). V tomto zmysle má Boh podradenú úlohu, je iba súčasťou systému. Ďalej vraví o Bohu v podobnom význame: „Je pravdou povedať, že Boh tvorí svet, tak ako povedať, že svet tvorí Boha“ (Whitehead 1979: 348). Z obdobných opisov Boha preto existujú interpreti Whiteheadovho diela, ktorí obhajujú pozíciu, že Whiteheadov Boh je v podstate iba metafyzický, nie náboženský. Takúto pozíciu zastáva napríklad Stephen Ely, ktorý podobne ako Whitehead rozdeľuje metafyzické a náboženské ponímanie Boha. Na rozdiel od Whiteheada sa však tohto delenia snaží pridržiavať konzistentne. Vo Whiteheadovom diele nevidí Boha z pohľadu náboženskej kategórie, Boh je tu iba súčasťou metafyzického opisu sveta. Podobnej tézy sa drží aj interpret Jan Van der Veken (Nemec 2009: 128).

Naopak, ako príklady skôr náboženského než metafyzického opisu Boha súvisia jeho iné atribúty, ktoré mu Whitehead pridružuje. V rámci nich priraduje napríklad Bohu (aj svetu) transcendentnosť: „Je pravdou

povedať, že Boh transcenduje svet, tak ako povedať, že svet transcenduje Boha“ (Whitehead 1979: 348). Úloha Boha ako „[...] „básnika“, ktorý vedie svet v harmónii vpred, už priraduje Bohu atribúty náboženskej povahy, kde sa stavia k Bohu nie iba ako k súčasť systému, ale ako k nadprirodzenej bytosti, ktorá je hodná ľudskej bázne a úcty. Sám Whitehead si je vedomý tejto diverzity v jeho opise, je to znateľné z jeho snahy o zakomponovanie Boha „iba“ ako aktuálnej entity. Táto entita má však svoje špecifikum, ktorou je jej nečasovosť. Whitehead sa preto snaží redukovat' nadradenosť tejto entity v jeho opise, aby nerušila celý systém procesu. Napriek nadradenosti Boha nad svetom môžeme skonštatovať, že Whiteheadovo ponímanie vzťahu medzi Bohom a svetom má výraznú panteistickú črtu – Boh je vo svete a svet je v Bohu. Avšak to, že Boh je imanentný vo svojom tele (stávaním sa svojho bytia sa zároveň stáva aj svetom, čiže svet je akoby Božou prítomnosťou a minulosťou), ale transcendentný vo svojom božstve (Božie prichádzajúce stávanie sa je ešte mimo stávania sa tohto sveta, čiže svet akoby Božiu budúcnosť neobsahuje), poukazuje viac na panenteistické ponímanie (Nemec 2009: 12). Inými slovami, panteizmus poníma svet a Boha v rovnosti (Boh = svet). Naproti tomu panenteizmus poníma Boha ako niečo viac v porovnaní so svetom, nanajvýš rovný svetu v niektorých časových momentoch (Boh \geq svet). Boh je tým duša sveta, ktorá postupne tvorí svet, čo je predstava o niečo bližšia Whiteheadovmu opisu. V procesuálnom myslení sa preto Boh stáva svetom a svet sa stáva Bohom, pričom si sú rovní v istom okamihu (v satisfakcii konkrescencie Boha so svetom), avšak tento okamih je ihneď prekročený Božím stávaním sa (nasledujúcou konkrescenciou Boha so svetom, ktorá vedie k ďalšej satisfakcii), čím je stávanie sa Boha aj sveta v neustálom procese. Boh je však nadradený svetu, je takmer neustále „o krok vpred“ pred svetom v pozitívnej kreatívnosti, čo mu dáva danú možnosť ponúkať kreatívne usmernenie pre svet. Tento „jeden krok“ je náboženským aspektom Boha vo Whiteheadovom myslení. Väčšinové, zvyšné myslenie o Bohu je metafyzické. Kreativnosť je v tomto zmysle časťou náboženského aspektu. Pozitívna kreativita je výsledkom stávania sa (sveta aj Boha) zo strany Boha, deštruktívna kreativita je dočasným, chybným výsledkom stávania sa zo strany sveta.

Problematika medzi kreativnosťou, Bohom a ostatnými aktuálnymi entitami je dodnes predmetom diskusie u interpretov Whiteheadovho myslenia (Nemec 2009: 132). Jedným z problémov je otázka: Ako môže byť Boh aktuálnou entitou, ak má svoje špecifiká? Ďalším problémom je vnímanie rozdielu medzi kreativnosťou a Bohom. Významný krok k spracovaniu tejto problematiky v rámci kresťanstva spravil Charles

Hartshorne. Na uzavretie tejto témy môžeme povedať, že Whitehead predstavuje Boha prevažne v jeho metafyzickom zmysle, ako nevyhnutnú súčasť procesu.

Whiteheadov pohľad na náboženstvo a jeho úlohu

Načrtnutím témy Boha sme si spomenuli aj náboženské atribúty Boha. Vo Whiteheadovom diele *Process and Reality* (1929) však dominuje skôr metafyzický opis sveta a Boha. Otázke náboženstva sa Whitehead v širšom zmysle venoval viac v knihe *Religion in the Making* (1926).

Whitehead ponúka dve základné črty náboženstva. Prvou je doktrínálny systém, ktorý je podobný spoločenskému poriadku, druhou je osobné prežívanie náboženskej skúsenosti. Náboženstvo ako doktrínálny systém Whitehead definuje takto:

„Náboženstvo, po jeho doktrínálnej stránke, môže byť teda definované ako systém univerzálnych právd, ktoré majú možnosť transformovať charakter, keď sú úprimne dodržiavané a intenzívne vmyšľané“ (Whitehead 1996: 15).

Pre Whiteheada je teda základnou charakteristikou náboženstva po doktrínálnej stránke to, že formuje charakter jednotlivca v procese jeho stávania sa. Tento jav je najmä sociálneho charakteru. To však predstavuje iba jednu stránku náboženstva. Druhá stránka je osobné prežívanie náboženskej skúsenosti, ktorá je plne osobná. Týmto Whitehead usudzuje: „Preto náboženstvo je samota; a pokiaľ človek nikdy nepociťuje samotu, nie je náboženský“ (Whitehead 1996: 17).

Náboženstvo je tvorené dvoma pólmi. Základom je osobné prežívanie, ktoré je prvým pólom. Whitehead opisuje, že počiatkom náboženstiev je osamotená skúsenosť: Buddhova meditácia, Prométeus prikovaný ku skale, či človek na kríži (Whitehead nevraví o Ježišovi, avšak jeho zámer je zjavný). Z týchto skúseností sa potom sformuje doktrínálna podoba, ako cirkvi, inštitúcie, či texty – ktoré predstavujú druhý, doktrínálny pól náboženstva.

Náboženstvo môže byť zlé, dobré aj neutrálne, v hockakej miere. Toto ponímanie súvisí s chápaním pravdy u Whiteheada, ktoré sme si spomenuli. Whitehead sa snaží vykresliť náboženstvo ako vplyv na charakteristiku človeka cez danú pravdu. Cez skúsenosť, ktorú mu náboženstvo prináša, sa jeho osobnosti dodáva a utvrdzuje definícia hodnoty daného náboženstva. Týmto formovaním sa určuje náboženstvo samotné. Napríklad náboženstvo sa môže snažiť o deštrukciu, pričom človek ho teda môže prijať a podľa neho sa riadiť. Whitehead istým spôsobom dokonca náboženstvo pomerne tvrdo odsudzuje ako „posledné útočisko pre ľudské zverstvá“¹⁶

(Whitehead 1996: 37), pretože má aj výrazne negatívne prejavy, aj keď v rámci náboženského systému dobré úmysly. Poukazuje na ľudské a detské obety, kanibalizmus či sexuálne orgie v mene náboženstiev.

Ďalšou charakteristikou náboženstva sú jeho štyri „fázy“. Prvou je rituál (*ritual*), ktorý predstavuje cieleňé vykonávanie činností vo forme zvykov, ktoré však nemajú žiadny priamy účinok pre zachovávanie fyzického stavu vykonávateľa (napríklad lov môže nastať aj bez rituálu pre úspech). Túto črtu majú aj zvieratá, aj keď v nižšej miere, vo forme naučených reflexov. Človek k rituálu pridáva emócie (*emotions*), čo predstavuje druhú „fázu“. Týmto sa z rituálu stáva záležitosť, ktorú človek opakuje pravidelne a spravidla v sociálnom prostredí, spájajúc napríklad rituál pre úspech lovu s hrami či „divadelným“ predstavením. Treťou fázou je viera (*belief*), ktorá musí dodržať požiadavku pre intelekt, čoho dosiahne mýtus. Viera cez mýtus dáva vykonávaniu rituálu zmysel, vysvetľuje jeho účinok a postavenie bytostí vo svete. Poslednou fázou je racionalizácia (*rationalism*), ktorá pretransformuje rituály na kompletný ucelený systém, ktorý je v rámci daného náboženstva vnímaný ako základná a jediná možnosť pre vedenie správneho života (Whitehead 1996: 20-38).

Individuálnu náboženskú skúsenosť, spomínaný prvý pól náboženstva, Whitehead opisuje ako „[...] to, čo človek robí so svojou samotou“ (Whitehead 1996: 58). Vzťah človeka k svetu, ktorý si buduje na základe vnútorného postoja svojho života k okolitému svetu, tvorí a formuje jeho náboženskú skúsenosť. Whitehead považuje túto skúsenosť, ktorú človek prežíva duchovne a osobne, za fundamentálny základ pre vytvorenie náboženstva. Definuje tri body pre proces vývoja tejto skúsenosti. Prvým je, že táto skúsenosť má pre danú individualitu hodnotu (*value*) k jej postojom voči životu a svetu. Druhým je, že pokiaľ sa táto hodnota rozšíri medzi ostatné individuality, aj keď už nemusí byť v úplne zhodnej podobe, vznikne skupina individualít, pre ktoré sa táto hodnota utvrdí. A napokon tretím je, že táto hodnota sa spojí s istým faktom z objektívneho sveta, pričom tento fakt určuje existenciu danej individuality či skupiny (Whitehead 1996: 59). Jednotlivé fázy tohto procesu sa vyskytujú v náboženstve aj súčasne. Ako príklad pre prvú deskripciu by sme mohli uviesť modlitbu, ktorá je zväčša individuálna. Druhá deskripcia je napríklad bohoslužba, ktorá je už spravidla skupinová. A napokon tretia deskripcia môže byť pohreb, ktorý je taktiež náboženskou skúsenosťou, viaže sa už však na fakt z objektívneho sveta (úmrtie osoby), pričom daná skupina individualít je až nútená sa s daným faktom vysporiadať.

16 *Religion is the last refuge of human savagery.*

Postupným prechodom od individuálneho zážitku ku skupinovému nadobúda náboženstvo dogmatický charakter (Whitehead 1996: 60-62). Pre ilustráciu k uvedeným príkladom: modlitba je osobná v najvyššej miere; bohoslužba už je dogmaticky ukotvená; a pohreb je už v podstate dogmaticky riadený do detailov. Namiesto dogmatického riadenia, ktoré často súvisí s cirkvou či inou náboženskou inštitúciou, sa dá použiť aj tradícia v podobnom zmysle.

Táto náboženská skúsenosť sa tvorí a uchováva v posvätnom zosobnení v nadprirodzenej osobe (*divine person*) danej hodnoty. Tento prenos do posvätného priestoru je sprevádzaný tým, že hodnota sa priradí k tejto osobe, pričom táto osoba často kontrastuje prirodzené pozorované zákony prírody. Prostredníctvom kultu sa potom táto posvätná osoba udržiava, pričom sa udržiava aj jej hodnota. Jej hodnota je stále základom pre náboženstvo, jej vonkajšie prejavy sú skôr pomocné (Whitehead 1996: 63-67). Tento Whiteheadov opis náboženskej skúsenosti pripomína jej opis v kognitívnych vedách o náboženstve (ktoré v danom čase ešte neboli prítomné), v ktorom majú pri skúsenostiach s posvätným dôležitú úlohu taktiež kontraintuitívne predstavy, priradzujúce k predmetu atribúty porušujúce spozorované prírodné zákony, ako napríklad človek chodiaci po vode či rozprávajúci strom. Ako príklady pre Whiteheadov opis sa dajú uviesť antické grécke kultu božstiev s konkrétnymi úlohami a prednosťami, či už Aténa, ktorá je múdra, zručná a bojovná obrankyňa, alebo Áres ako vojenský dobyvatel. Jadrom jednotlivých kultov je podľa Whiteheada stále osobný zážitok individuality, pričom človek si ctí kult či kultu prinášajúce mu maximálny úžitok pre jeho život. Pôvod týchto kultov je aj v náboženskej skúsenosti individualít, ktoré prerástli v kult, čím sa udržiavali.

Poslednou otázkou v štúdiu pri tejto téme je Whiteheadov pohľad na dušu (*soul*). V knihe *Process and Reality* (1929) sa jej venuje obširnejšie ako v *Religion in the Making* (1926), kde je dokonca termín „duša“ uvedený iba raz v rámci citátu biblického textu. Whitehead tu však často používa termín „duch“ (*spirit*) pre predstavy podobné duši. Pre Whiteheada ustanovenie aktuálnej entity v sebe zahŕňa aj tradičnejšie predstavy o duši ako o neviditeľnej či nehmotnej časti tela. Aktuálna entita v sebe zahŕňa aj dušu, ide o synonymické výrazy (Whitehead 1979: 140-141). S týmto súvisí aj celý súbor metafyzických ustanovení, ktoré v sebe aktuálna entita zahŕňa, čiže jej proces stávania sa. Preto môžeme usúdiť, že Whitehead považoval kategóriu duše (*soul*) za dôležitejšiu pre vyobrazenie jeho metafyzického opisu sveta, kategóriu ducha (*spirit*) používa už vo voľnejšom zmysle, ako napríklad pre opis prežívania vnútorných zážitkov (radosť, smútok a pod.).

Záver

Filozofia Alfreda Northa Whiteheada vznikla počas prvej polovice dvadsiateho storočia a je základom pre kresťanské procesuálne myslenie, ktoré sa následne začalo vyvíjať od druhej polovice dvadsiateho storočia. V nej sú bytia, svet aj Boh opísané ako v neustálom procese stávania sa, ako aktuálne entity. Tento proces je realizovaný v aktuálnych udalostiach a každá takáto udalosť formuje jednotlivú entitu samostatne cez konkrescencie, pričom však aj celý svet je prepojený a je spolu v takomto procese stávania sa. Boh má úlohu v tomto procese ako neustály, nečasový kreatívny tvorca, ktorý „našepkáva“ jednotlivým entitám v ich procesoch stávania sa, aby si volili možnosti podľa jeho vízie, ktorá má charakter ultimátneho dobra. Jednotlivé entity však tak nemusia činiť, čím sú stále slobodné, a tým si môžu voliť aj iné možnosti, čím vzniká aj zlo vo svete.

Tým, že svet dostáva svoju podobu cez proces stávania sa, modifikuje aj Boha, ktorý je taktiež vo svojom procese stávania sa. Whiteheadov opis Boha je takmer celkom metafyzický, jeho úlohu vo svete definuje prevažne racionálne. Mimo úlohy Boha ako kreatívneho „básnika, ktorý vedie svet“ neobsahuje priamy náboženský charakter, ako napríklad zážitok vo forme bázne pred Bohom, čiže strachu i údivu zároveň, podobný definícii Rudolfa Otta v diele *Posvätno (Das Heilige)* (Otto 1998) ako iracionálnej zložke v zážitku; či tajomna a mystifikácie, ktoré sú typickými aspektmi náboženského zážitku. Naproti tomu je Whiteheadov Boh priamo racionálnou súčasťou sveta, čím ide takmer o čisto metafyzický opis sveta. Whiteheadov obraz Boha zo sebou nesie značné prvky kresťanstva a západnej filozofie, zapracováva ich však bez rozsiahlejšieho náboženského aspektu. V tomto by sa dal nájsť aj odchod od posvätného k profánnemu v rozdelení podľa Mirceu Eliadeho (Eliade 2006). Posvätné tvorí svet archaických predstáv, profánnemu má tendenciu k zrušeniu posvätného priestoru, v ktorom už je možné pristúpiť k opisu sveta iba v metafyzických rozmedziach.

Whiteheadov opis náboženstva má evolucionistickú črtu. Vníma ho ako vývoj v rámci kultúry s jednotlivými, na seba nadväzujúcimi stupňami. Avšak na rozdiel od série mágia–náboženstvo–veda, ktorú badáme u Jamesa Georga Frazera (Frazer 1994), v rámci ktorého je náboženstvo vnímané skôr negatívne ako primitívnejší stupeň pred vedou, Whitehead vníma náboženstvo ako svojskú súčasť kultúry bez nutnosti jeho úpadku s príchodom vedy. U Whiteheada však badať predpoklad monoteizmu ako istého vrcholného, či pravého stupňa náboženstva.

Hlavnou charakteristikou Whiteheadovho opisu náboženstva je jeho úloha meniť ľudský charakter. Toto sa dosahuje najmä vďaka kultu s uctievaným ideálom, ktorý je prenesený do svätého nadprirodzena. Tento

opis pripomína tézu Ěmila Durkheima o prenose morálneho ideálu „na nebesia“ (Durkheim 2002).

Whiteheadov metafyzický opis sveta, Boha a náboženstva bol fundamentálnym pre sformovanie procesuálneho myslenia, ktoré sa prenieslo aj do monoteis-

tických náboženských myslení. V rámci kresťanstva je procesuálne myslenie prítomné najmä v západnej kultúre, kde tvorí liberálny prúd snažiaci sa nájsť odpovede na moderné problematiky pomocou riešení na základe odpovedí vychádzajúcich z procesuálnych téz.

BIBLIOGRAFIA

- Durkheim, Ěmile. 2002. *Elementární formy náboženského života. Systém totemismu v Austrálii*. Praha: OIKOYMENH.
- Eliade, Mircea. 2006. *Posvátné a profánní*. Praha: OIKOYMENH.
- Frazer, James George. 1994. *Zlatá ratolest*. Praha: Mladá fronta.
- Lowe, Victor. 1985. *Alfred North Whitehead: The Man and His Work (Vol. 1: 1861–1910)*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lowe, Victor – Schneewind, J. B. 1990. *Alfred North Whitehead: The Man and His Work (Vol. 2: 1910–1947)*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Nemec, Rastislav. 2009. *Náčrt Whiteheadovej procesuálnej filozofie*. Trnava: Dobrá kniha.
- Otto, Rudolf. 1998. *Posvátno. Iracionalita v ideji božství a její poměr k racionalitě*. Praha: Vyšehrad.
- Russell, Bertrand. 1967. *The Autobiography of Bertrand Russell (Vol. 1)*. London: George Allen and Unwin.
- Russell, Bertrand. 1968. *The Autobiography of Bertrand Russell (Vol. 2)*. Boston: Little Brown and Company.
- Russell, Bertrand. 1969. *The Autobiography of Bertrand Russell (Vol. 3)*. New York: Simon and Schuster.
- Whitehead, Alfred North – Northrop, F. S. C. – Gross, M. W. (eds.). 1953. *Alfred North Whitehead: An Anthology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitehead, Alfred North. 1967 (prvé vydanie: 1933). *Adventures of Ideas*. New York: Free Press.
- Whitehead, Alfred North. 1979 (prvé vydanie: 1929). *Process and Reality*. New York: Macmillan Publishing.
- Whitehead, Alfred North. 1996 (prvé vydanie: 1926). *Religion in the Making*. New York: Fordham University Press.
- ### Internetové zdroje
- Encyclopaedia Britannica (termín „Alfred North Whitehead“).
<https://www.britannica.com/biography/Alfred-North-Whitehead> (21. január 2018).
- Stanford Encyclopedia of Philosophy (termín „Alfred North Whitehead“).
<https://plato.stanford.edu/entries/whitehead/> (21. január 2018).
- University of St. Andrews, Scotland, School of Mathematics and Statistics. MacTutor History of Mathematics archive / Biographies / Alfred North Whitehead.
<http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/history/Biographies/Whitehead.html> (21. január 2018).
- ### Pomocná literatúra
- Cobb, John B. Jr. 2008. *Whitehead Word Book. A Glossary with Alphabetical Index to Technical Terms in 'Process and Reality'*. Claremont, California: P&F Press.